

Свещените текстове на Древен Египет – между скритото и откритото

Теодор Леков

Резюме: През последните няколко десетилетия изследванията на свещените текстове на древноегипетската традиция отбелязаха съществен прогрес. Появиха се десетки нови сводни тексткритични издания на погребалните текстове. Многобройни статии, посветени на отделни проблеми в областта на лингвистиката, лексикологията, епиграфиката и ортографията, разпространението на свещените книги в по-късни епохи, разшириха и задълбочиха нашите познания. Тези изследвания на свой ред повдигнаха много нови въпроси и откриха още повече сложността тези текстове да бъдат адекватно разбрани и осмислени като феномен на древноегипетската културна традиция. Настоящата статия предлага преглед на основните произведения на древноегипетската традиция на свещените погребални текстове с акцент върху фундаменталните въпроси, свързани със смисъла и функциите им в контекста на тяхната поява и разпространение.

Ключови думи: Древен Египет, свещен, погребални текстове, Текстове на пирамидите, Текстове на саркофазите, заклинание.

Доц.-р Теодор Леков е преподавател по египтология в НБУ, член на Български институт по египтология и ръководител на археологическата мисия в Тиванска гробница TT 263 (Луксор, Египет). Научните му изследвания са в областта на египтологията и история на религиите.

През последните няколко десетилетия изследванията на свещените текстове на древноегипетската традиция отбелязаха съществен прогрес. Появиха се десетки нови сводни тексткритични издания на погребалните текстове. Многобройни статии, посветени на отделни проблеми в областта на лингвистиката, лексикологията, епиграфиката и ортографията, разпространението на свещените книги в по-късни епохи, разшириха и задълбочиха нашите познания. Тези изследвания на свои ред повдигнаха много нови въпроси и откритоха още повече сложността тези текстове да бъдат адекватно разбрани и осмислени като феномен на древноегипетската културна традиция. Настоящата статия предлага преглед на основните произведения на древноегипетската традиция на свещените погребални текстове с акцент върху фундаменталните въпроси, свързани със смисъла и функциите им в контекста на тяхната поява и разпространение.

Египетската цивилизация поднася на изследователите си огромно многообразие от литературни източници и стотици паметници, засвидетелстващи погребални, ритуални и магически практики в продължение на три хилядолетия. За пример можем да привлечем само един от най-популярните египетски ритуали, свързани с погребението, мумията и статуята на покойника – *Ритуалът за отваряне на устата*. Най-древните ритуални инструменти, свързани с този ритуал, се откриват при археологически разкопки още от Преддинастичния период, кр. на IV хил. пр. Хр. Първите известни ни записани текстове датират от началото на III хил. пр. Хр., а в писмена форма *Ритуалът за отваряне на устата* е засвидетелстван, изписан на папирус, чак през II в. сл. Хр.¹

Най-древните запазени свещени погребални текстове на Древен Египет носят условното название *Текстове на пирамидите* и се появяват за първи път в гробната камера на пирамидата на последния цар на V династия – Унас, като традицията по тяхното изписване в царската гробница продължава и през следващата VI династия в пирамидите на царете Тети, Пепи I, Меренре и Пепи II. Откриването и проучването на тези текстове, започнало през 1881 г., открива нова страница в историята на египтологията.² Освен в главните царски пирамиди, тези текстове се откриват и другаде. Обичаят да се снабдяват с текстове гробните камери на владетелите се пренася през VI династия и върху погребенията на цариците. В периода 1925 – 1932 г. Гюстав Жакъе открива вътрешните помещения на пирамидите на три от съпругите на царя Пепи II - Уджебтен, Ипут и Нейт, както и на фараона Аба (Иби) от Първия преходен период.³ През 1998 г. са открити такива

¹ Quack, J. *Fragmente des Mündoeffnungsritual aus Tebtynis* – (ed.) K. Ryholt, *The Carlsberg papyri 7: Hieratic texts from the Collection*. With contributions by J. F. Quack, A. von Lieven, and K. Ryholt. CNI Publications 30. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006.

² За откриването и първите публикации на *Текстове на пирамидите*, вж. подробно - Т.Леков, *Скрипото знание*, София, 2004, 227-238. Текстове се състоят от отделни заклинания, около хиляда на брой.

³ G. Jequier. *La pyramide d'Oudjebten*. Le Caire 1928; G. Jequier. *Les Pyramides des reines Neit et Apouit*. Le Caire 1933; G. Jequier. *La Pyramide d'Aba*. Le Caire 1935; G. Jequier. *Le Monument funeraire de Pepi II*, 3 vol. Le Caire 1936-1941. Също и J.P. Allen. "The Pyramid Texts of Queens Ipwt and Wdbt-(j)" - *JARCE* 23 (1986), 1-25.

текстове в погребалната камера на пирамидата на царица Анхесенпапи II, съпруга на Пепи I.⁴ Това са най-ранните известни ни *Текстове на пирамидите* на царица. През 2010 г. Филип Коломбер оповестява откриването на *Текстове на пирамидите* в погребалната камера на царица Бехену, вероятно също съпруга на Пепи II.⁵ Малък фрагмент с *Текстове на пирамидите*, изписани вероятно на дървена каса (върху саркофага или канопите?), е открит и в гробницата на царица Мерититес II от същия период.

Текстове на пирамидите от гробницата на царя Унис (V династия, Саккара)

Очевидно записът на текстовете е прерогатив на царските погребения – на царете и впоследствие на цариците. Това личи и от формата на гробниците – единствено гробниците на царете и на цариците са с пирамидална форма, гробниците на елита на староегипетското общество имат друга форма, скосени стени и плосък покрив и се наричат мастаби (от арабското „пейка“). Остава обаче въпросът доколко тези текстове се използват единствено в погребалния ритуал на царските особи и какви са текстовете, използвани за погребението на частните лица, които нямат пирамидална гробница и записани *Текстове на пирамидите* в своите мастаби.⁶ Има редица свидетелства, че текстове от този тип са използвани в погребалния ритуал на частните лица. За съжаление

⁴ Vassil Dobrev, Audran Labrousse, Bernard Mathieu, Anne Minault-Gout, Francis Janot. La dixième pyramide à textes de Saqqâra : Ânkhessenpépy II. Rapport préliminaire de la campagne de fouilles 2000 - *BIFAO* 100 (2000), 275-296.

⁵ Ph. Collombert, "Découvertes récentes de la Mission archéologique française à Saqqâra (campagnes 2007-2011)", *Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 2011, II (avril-juin), 921-938.

⁶ За този въпрос, вж. подробно Т. Леков, *Скритото знание*, София, 2004, 238 и сл.

не можем да сравним текстовете от царските гробници с такива от частните гробници, тъй като последните не са изписвани в гробниците, а само упоменати чрез изображенията на ритуални действия и жреци, четящи текстовете от папирусни свитъци.

Количеството на заклинанията от Текстове на пирамидите се увеличава във всяка следваща царска гробница. Първоначално те са проектирани да обхванат само погребалната камера и преддверието, но постепенно се пренасят и върху коридорите на царските пирамиди. В последните години е изписано много върху темата за структурирането, функцията и характера на тези тестове.⁷ Въпреки многобройните и често противоположни тълкувания на изследователите е ясно, че разположението на текстовете на отделните стени и помещения има своето символно значение. Тези текстове трябва да се изучават с оглед тяхното разположение в архитектурния комплекс на гробницата, т.е. те не са книга с начало и край, а сложна пространствено организирана магическа среда в пространството на гробницата. Тази 3D организация затруднява както тяхното правилно четене, така и тълкуването им.

В епохата на Първия преходен период и Средното царство *Текстове на пирамидите* започват да се изписват и в погребалните камери на обикновени хора, дори строго следват модела на царските текстове, какъвто е случаят с гробницата на Сенусерт-анх⁸ в Лищ от епохата на ранната XII династия, възпроизвеждаща до голяма степен структурата на текстовете в пирамидата на Унас; също и с гробницата на везира Саисет⁹, в Дахшур, от епохата на Аменемхе II, която също съдържа изписани *Текстове на пирамидите*. Интересно свидетелство за разпространението на свещените текстове откриваме и в погребения, запазили погребалните текстове на царя Уахкаре Ахтой, преписани върху ковчег от Средното царство, оставяйки в текста името на отдавна починалия владетел.¹⁰

Като цяло обаче текстовете се „прехвърлят“ върху стените на дървените ковчези на велможите. Това съвпада с тенденцията да не се строят богато украсени с релефи и стенописи погребални камери. В египтологията те са получили названието *Текстове на саркофазите*.¹¹ Тези текстове се различават значително от *Текстове на пирамидите*, въпреки че *Текстове на пирамидите* също са интегрална част от тях¹² и продължават да се записват като част от новата колекция със заклинания. *Текстове на саркофазите* ни представят нови предизвикателства – те са изключително богата колекция, а запазените ковчези с такива надписи са стотици. Целта на първите изследователи е те да бъдат

⁷ J.P.Allen. "Reading a Pyramid"- *Hommages J.Leclant*. BdE. 106/1, 5-28; Harold Hays, Unreading the pyramids – *BIFAO* 109 (2009), 195-220.

⁸ За тези гробници, вж. D.Arnold, *Middle Kingdom Tombs at Lisht*, Metropolitan Museum of Art, New York, 2008, 13 ff. Pls. 21-23.

⁹ Samy el-Husseiny, Adel Okasha Khafagy: The Dahshur tomb of Vizier Siese rediscovered - *Egyptian Archaeology* 36 (2010), 21-24.

¹⁰ James P. Allen, "The Funerary Texts of King Wahkare Akhtoy on a Middle Kingdom Coffin" - *Studies in Honor of George R. Hughes*, SAOC, vol. 39, Chicago: The Oriental Institute, 1977, 1-29.

¹¹ За *Текстове на саркофазите*, вж. Т. Леков, *Скритото знание*, София, 2004, 278-288.

¹² Публикацията на тези текстове бе осъществена сравнително неотдавна - James P. Allen. *The Egyptian Coffin Texts*, Vol. 8. *Middle Kingdom Copies of Pyramid Texts*. OIP 132, Chicago, 2006.

публикувани в сводно издание и преведени.¹³ При този процес обаче регионалните особености на отделните ковчези, разликите в разположението и подбора на заклинания остават незабелязани. Изследванията на типологията на ковчезите от Средното царство¹⁴ ни дават възможност да преодолеем този недостатък и да поставим въпросите, свързани с разположението, подбора на заклинания и тяхната символиката. За съжаление тези изследвания са все още в начален стадий.

Ковчег на Хнумнахт (XIII династия, Metropolitan Mus. 15.2.2)

И тук, както при *Текстове на пирамидите*, магическото пространство около трупа на покойника се изгражда по стените на ковчезите така, че обгръща трупа и го подготвя за трансформацията по неговото обезсмъртяване. Има значение дали заклинанията са изписани до главата, краката на тялото, или на пода на ковчеза. Ковчезът вплъщава идеята както за „дом“ на мъртвия – на външните му стени има изобразена врата или мотиви от външната украса на царския дворец – така и символизира „космоса“. Капакът на ковчеза е „небето“ – небесната богиня Нут, по външните му стени са разположени формули, свързани с боговете на посоките – изток, запад, север и юг. Формули с имената на богините Изида и Нефтида, които израждат новороденото и Слънцебога са изписани на стените на ковчеза, гледащи към главата и краката на мъртвия, по същия начин както те се

¹³ Тази цел е осъществена в седемтомното издание на Адриан де Бук – A. de Buck. *The Egyptian Coffin Texts*. OIP. vol. I-VII, Chicago 1935-1960.

¹⁴ Willems, Harco. *Chests of Life: A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins*, Ex Oriente Lux, 1988; *ibid. The coffin of Heqata (Cairo JDE 36418). A Case Study of Egyptian Funerary Culture of the Early Middle Kingdom*, OLA 70, 1996.

разполагат около родилката в момента на раждане. Ковчегът е символ на космическата „утроба“, в която мъртвият ще се роди за нов живот.

Друго нововъведение е появата на рубрики към текста, изписани с червена охра заглавия или указания за приложението на магическото заклинание в дадена ритуална практика, отбелязващи предмети, върху които то да се произнесе, време и място, изисквания към извършителя за ритуална чистота и др. Тези указания и бележки са от особена важност, защото ни показват не само функциите и приложенията на текста, но и вероятно отразяват писмената форма, в която този текст е бил съхраняван в храмовите библиотеки и архиви.

И след епохата на Средното царство тези заклинания продължават да се изписват, но вече се прехвърлят върху папирусен свитък и носят съвременното название *Книга на мъртвите*.¹⁵ В този случай свитъкът със заклинания от *Книга на мъртвите* се поставя в близост до мумията на покойника. Към отделните заклинания се появяват илюстрации (винетки), които разкриват смисъла и съдържанието на текста. В *Книга на мъртвите* заклинанията за първи път са подредени „линейно“, в последователност, а не разполагани в цялостното пространство на гробната камера или саркофага. Изображението на мъртвеца присъства в цялостния иконографски репертоар на винетките, а повтарянето му при различните заклинания създава усещането за „движение“, преминаване през различни митологични места, сфери на космоса или състояния. Заклинанията обаче продължават да се изписват както и стените на гробниците на частните лица в епохата на Новото царство¹⁶, а отделни заклинания и върху погребални предмети – стели, фигурни *ушебти* и др. Разбирането на смисъла на последователността на заклинанията е силно затруднено от факта, че в различните копия на т. нар. книга се появяват различни заклинания, в различен ред и селекция, понякога групирани в някаква по-устойчива последователност. Едва в късната *Сауска версия* на *Книга на мъртвите* тя за първи път се превръща в „книга“ – канонично се запазва една последователност на подреждане на заклинанията, която е приета и в съвременното номериране на заклинанията (наричани често „глави“ на книгата). В *Книга на мъртвите* откриваме както заклинания, известни ни от *Текстове на пирамидите*, така и от *Текстове на саркофазите*, както и нови заклинания. Следователно тя отразява една дълга, почти трихилядолетна традиция на преписване и използване на свещените текстове. Паралелно с нея обаче други заклинания от предшествашите текстове, които не са включени в *Книга на мъртвите* продължават да се използват.¹⁷

¹⁵ За *Книга на мъртвите*, вж. Т.Леков, *Скритото знание*, 296-323; Т. Леков, *Книга на мъртвите*, София, 2013.

¹⁶ M.Saleh. *Das Totenbuch in den thebanischen Privatgrabern des Neuen Reichs*. - ADAIK.46. Mainz am Rhein 1984.

¹⁷ За *Текстове на пирамидите* в гръко-римския период вж. M.Patanè, *Les variantes des Textes des Pyramides à la Basse Époque*, Geneva, 1992. За късните варианти на *Текстове на саркофазите* и появата им по стените на гробниците в Новото царство - L.Gestermann, *Zu den spaetzeitlichen Bezeugungen der Sargtexte – SAK 19* (1992), 117-132; L.Gestermann, *Die Uberlieferung ausgewahlter Texte altaegyptischer Totenliteratur („Sargtexte“) in spaetzeitlichen Grabanlagen*, Wiesbaden, 2005.

Винетки от Книга на мъртвите на Махерпери (XIII дин. Cairo Mus. CG 24095)

След края на Новото царство погребалните папируси претърпяват нови изменения. *Книга на мъртвите* се комбинира често с композицията *Амдуат* („Записи от скритата зала“), която до този момент е изписвана главно в царските гробници на Новото царство.¹⁸ Появяват се и папируси, които предимно съдържат символични изображения, а не цялостен текст, т.нар. *митологични папируси*¹⁹. Тази практика започва от първата поява на илюстрации към *Книга на мъртвите*, за да се разгърне до степен, магическото *изображението* да замести магическия *текст*. При тези папируси текстът пояснява изображението, а не изображението – текста, какъвто е примерът с копията на *Книга на мъртвите* от по-раната епоха.

В късната и в гръко-римската епоха количеството и изобилието на различни погребални текстове продължава с появата на *Книгите на диханието*, т. нар. *Паспорти за отвъдното*, *Книга за преминаване на вечността* и сложна комбинация от вече съществуващите и известни от по-ранните епохи книги²⁰.

¹⁸ A. Niwinski. *Studies on the illustrated Theban funerary papyri of the 11th and 10th century B.C.* OVO 86, Friburg, 1988. Това е основополагащият труд, който за първи път предлага типологична класификация на папирусите от епохата и служи за отправна точка на всички следващи опити за класификации на този материал.

¹⁹ A. Piankoff, N. Rambova. *Mythological Papyri*, Text and Plates, New York, 1957.

²⁰ В последните години забележителна колекция от преводи на тези текстове се появи с работата на Марк Смит – M. Smith, *Traversing Eternity. Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*, Oxford, 2009

Митологичен папирус на Тахемемут (Warsaw, Mus. Narodowe 199628)

Така в развитието на тази литературна традиция можем да проследим няколко отчетливи тенденции. Текстовете запазват своята генетична връзка с погребението и погребалния ритуал, гробницата и тялото на покойника, но цялостно изменят средата, в която са записани и средствата, използвани за тяхното възпроизвеждане. От текстове, които са част от цялостната т. нар. *декорационна програма* на погребалната камера и свързаните с нея помещения, издялани в камък, върху големи, трудни за обработка повърхности, те са пренесени върху стените на ковчезите, където са изписани с четка и в много по-малки размери, а впоследствие са изписвани и върху папирус. Целта на това развитие е търсенето на по-лесни за изпълнение и с по-малко вложен труд практики, които обаче трябва да осигуряват същия магически ефект. Проследявайки това развитие трябва да държим сметка за правилата, които водят до разполагането на текстовете на различни стени в отделните помещения и символния смисъл, който това разположение носи. Трябва да търсим други средства, различни от обичайното разбиране за линейна цялост на един текст, книга..., с които да опишем комплексното въздействие и смисъл на тези текстове. И ако за *Текстове на пирамидите* и *Текстове на саркофазите* това е основна задача и трудна за постигане цел, то проблемите, които поражда изследването на *Книга на мъртвите* ни карат да търсим причината за подредбата на групите заклинания, за избора, появата на едни и отсъствието на други заклинания в отделните композиции.

Друга съществена особеност на развитието на погребалната литературна традиция е ролята на изображението и връзката му с текста. Най-ранните паметници, като *Текстове на пирамидите* показват, че изображението е смятано за „живо“ и йероглифи–изображения, които биха могли да навредят на мъртвия умишлено са осакатявани, разполовявани или изпускани. Същевременно в изобразителния репертоар на художниците от Старото царство липсват изображения на демони и духове, митологични места, отвъдното и т.н., с други думи, на всичко, което е част от „невидимата реалност“. Изобразяват се само сцени от ежедневието – земеделие, занаятчийски дейности, приготвяне на храна, военни действия, танци, култ към боговете с поднасяне на жертвени дарове пред статуите и погребални процесии, танци и забавления – т.е. единствено „зримата реалност“. С появата на илюстрациите към *Книга на мъртвите*, изобразяващи богове и демони, региони от отвъдното, с техните порти и пазачи, с поставянето на изображението на мъртвия в тази нова среда, „невидимата реалност“ се появява чрез средствата на изобразителното изкуство. Подобни изображения се появяват за първи път в същата епоха и по стените на гробниците, като постепенно изместват сцените на ежедневието. Накрая на това дълго развитие, отбелязващо подмяната на иконографския репертоар на древните художници, в гробниците и върху папирусите се появяват напълно символни сцени, представени от абстрактни и сложни за тълкуване образи с изцяло символно значение. Тези изображения върху папирусите са близки по характер с изображенията от царските гробници в епохата на Новото царство – композициите *Амдуат*, *Книга на портите*, *Книга на пещерите* и т.нар. енигматични композиции от гробниците на Тутамхамун, Рамзес VI и Рамзес IX²¹. Макар и само накратко отбелязани, тези факти говорят за значителна промяна в светоусещането, отразено в развитието на древноегипетското изобразително изкуство, неговите теми и характер.²²

Третата важна тема в развитието на погребалната литература е разбирането за липсващите оригинали (master copies), които строителите на царските гробници, жреците и художниците са използвали като модел за създаването на многобройните конкретни преписи, за всяко отделно погребение. Често изследователите пренебрегват наличието на тази *невидима* литература, която е изчезнала с майсторските работилници, храмовете и царски архиви, и правят своите предположения и заключения за развитието на погребалната литература единствено на базата на съществуващите запазени копия. До нас са оцелели копията на погребалните текстове, създадени за конкретните погребения, но не и текстовете от библиотеките и архивите, послужили за тяхното създаване. Очевидно селекцията на *Текстовете на пирамидите*, които са изписвани в царските гробници,

²¹ J. C. Darnell. *The Enigmatic Netherworld Books of the Solar-Osirian Unity: Cryptographic Compositions in the Tombs of Tutankhamun, Ramesses VI and Ramesses IX*. OBO 198, Fribourg, 2004.

²² Темата е засягана само в отделни статии и никога не е била обект на монографично изследване. Сред последните работи по темата, вж. А.О. Большаков. Изображение и текст: два языка древнеегипетской культуры. - *Вестник Древней Истории* (2003), № 4, 3-20.

подбора на заклинанията за *Текстове на саркофазите* и *Книга на мъртвите* са правени от един по-широк, по-богат и по-цялостен, загубен за нас източник или източници.

Тази важна особеност трябва да се отчита, защото пренебрегването ѝ води до неразбиране на цялостното развитие на традицията на тези свещени текстове. Доколко можем да проследим реално съществуването на канонична традиция на тези свещени текстове, послужили за модели на стотиците копия, как тази свещена традиция се променя във времето, дали източниците на отделните, разпознати от нас групи текстове като *Текстове на пирамидите*, *Текстове на саркофазите* и *Книга на мъртвите* са отделни, или имат общ произход – това са все въпроси, които продължават да търсят своите отговори.

